

újra a Kert. De e legújabb Déry-regény ismét a fiatalokhoz szól, nekik is szól; nem azzal az öreges pedagógiával, hogy meg kell érteni és meg kell becsülni az öregeket. Ellenkezőleg, a maga ironikus-önironikus módján éppen a fiatalok megértését szolgálja. „Hatvan egynéhány éves koromban így kezdtem újra iskolába járni, de ezúttal a magam tanfolyamára — emlékezik a regény íróhőse. — Nem volt könnyű dolgom, lelkiismeretes, szigorú tanárom voltam. Hadjárat az öregség ellen, így nevezhettem volna el a tananyagot, mely terjedelemben bátran felvehette volna a versenyt mindazzal, ami Cicerónál kezdve a mai tudós gerontológusokig e tárgyban összegyűjtetett. A különbség csak annyi, hogy e jegyzetet — mely halálomkor, ugyebár, megsemmisítendő! — nem az emberiség bosszantására, hanem kizárólag a magam gyönyörűségére írom.“ És bár a magánélet szférába szállunk itt alá, az Országút most sincs messze. Olyan író, mint Déry Tibor, már nem is tudhat a Kertbe bezárkózni; akármilyen földrajzi ponton álljon is meg, kérdő tekintete („óvatos vagyok, jobb szeretem a kérdőjeleket“) áthatol a bozóton, át a smogon — minket keres, és minket talál meg.

En legalábbis nem tudom kikerülni őt. Halmazódhatnak asztalomon a folyóiratok és könyvek, a legújabb „nap hordalékát“ mégsem halasztom másnapra.

SZILÁGYI JÚLIA

Begyógyítani a föld sebeit

„Voltunk néhányan, talán hatvanan-nyolcvanan a háromszázezerből, akik elhatároztuk, hogy eltakarítjuk az itt bűzlő szemetet, addig nem megyünk haza, amíg be nem gyógyítjuk a föld sebeit, ahogy egyikünk mondta.“

Bizonyára sokan ráismertek a *Képzelt riport* zárómondatára. Mindenképpen jellegzetes Déry-mondat, szerkezete s a benne foglalt közlés egyaránt ismerős. *Elhatároztuk, eltakarítjuk, begyógyítjuk* — hirdetik az igék. A többes a nagy szám (háromszázezer) elenyésző hányadát (hatvanan-nyolcvanan) képviseli, színét-javát a tömeghisztériába, gyilkosságba fordult pop-fesztiválra összeseregletteknek. Ennek a maroknyi fiatalnak a célkitűzése — begyógyítani a föld sebeit — mennyiségből minőséggé lépteti elő őket. Kristálytisza képlete ez a mondat a déry-i idillnek, amely mindig a föld sebeinek a begyógyítására, a bűzlő szemét eltakarítására hivatott. A hivatás betöltését az kényszeríti ki, hogy eltakarítandó szemét van, hogy a földnek sebei vannak. A van (szenny, bűz, seb) és a *legyen* (tisztaság, egészség) ellentétéből vezeti le Déry a változtatás szükségletét.

Déry életművében ennek a szükségletnek a többé-kevésbé tudatos hordozói rendszerint a legfiatalabbak és a legidősebbek. Miért éppen ők?

Az életkorok — a lélektan tanúsága, de a mindennapi tapasztalat szerint is — az emberi lét sajátosságainak, törekvéseinek változásában valamiféle kiegyensúlyozó állandóságot hordoznak. A gyermek- és ifjúkor a maximális fogékonyság ideje, az öregség a tapasztalaté. Annyit már tudunk ezekről az életszakaszokról, hogy korántsem olyan harmonikusak, mint amilyeneknek a megszépítő hagyományos felfogás vélte őket. Ez a megtévesztő látszat az egyik közös sajátosságuk, a másik pedig az, hogy az öregek és az egészen fiatalok már, illetve még fokozott védelemre szorulnak, de — már vagy még — igényt tartanak a felnőttkor státúrára, az önállóságra, emberi autonómiájuk elismerésére. Kiszolgáltatottá éppen ez a kettősség teszi őket, s ezért mondhatjuk, hogy helytálló az ifjúság, illetve az öregkor szociológiájának megállapítása: egy adott társadalom anyagi és szellemi kultúrájának, erkölcsi értékrendjének tévedhetetlen ismérve az a helyzet, az a sors, amelyet legifjabb és legidősebb tagjainak juttat.

Ha az idill—valóság egymást kiegészítő ellentétpárját ebből a szemszögből vesszük szemügyre Déry Tibor prózájában, az életmű egyik alaptendenciáját fedezhetjük fel; a kiszolgáltatottság korlátait és a cselekvésvágy szárnyalását, azt a

Részlet a Dacia Könyvkiadónál a közeljövőben megjelenő, Déry Tibor válogatott novelláit bevezető tanulmányból.

társadalmi peremhelyzetet, amelyben éppúgy adott a boldogságigény kielégülésének lehetősége, mint a felmorzsolódás a tények logikájának nevezett gépezet kezei között. Az 1960-ban írott *Philemon és Baucis* öreg házaspárja számára a görög legenda visszajára fordul. A mítoszbeli idillben a magánélet bensősége és a külső világ rendelensége úgy oldódik fel, hogy a külvilág jelképező látogatóknak menedéket nyújtó derék öregek jutalmul — kívánságuk szerint — együtt, egyszerre halhatnak meg. Déry modern *Philemonja és Baucisa* szintén meghal, de ez büntetésnek tűnik, az ártatlanság mindenáron való megőrzése — a kívülállás — megtorlásának. A novella szerkezete egyébként abból a szempontból is példás, ahogyan az író az idill és a tragédia kellékeit adagolja, váltogatja, arányítja egymáshoz. Indításkor az őszi naplemente szelíd fényében sűtkérező öregeket mintha az időtlenség hangulata ölelné körül. Mintha — mondjuk — mert a külvilág árnyai mind közelebb settenkednek a peremvárosi házhoz. Egy hír: a szomszédban öngyilkos lett az iszákos öreg Timár, és egy aggodalmaskodó meteorológiai tapasztalat, amely az évszak lappangó nyugtalanságát hivatott belopni a gyanútlan békességbe: „Ilyenkor októberben már hamis a nap, könnyen meghűl az ember” — mesteri jelzései a készülő tragédiának. S valami másnak is. Annak, ahogyan az öreg házaspár elhárítani igyekszik világától a váratlant, a veszélyt, a pusztulást. Az öregasszony rosszul hall: „Az egész nyugdíjat elitta” — kiabálja az öregúr felesége fülébe Timár bácsi tömör nekrológját. A válasz ennyi: „Milyen melegen süt ma a nap!”

A — képletesen is felfogható — süketségnek még szerepe lesz a novellában: egy csokor őszirózsa rejtve a férj nagyothalló készüléket készül átadni feleségének a születésnap vacsorán. „Egy éve lemondott a dohányzásról, hogy megvehesse.” Ennek a süketségnek kíméletes burkában az öregasszony a gépfegyverropogást kopogásnak véli az ajtón. A növekvő feszültséget és a tragikomikus félreértést enyhítendő az író újabb meghitt elemet lop az események menetébe: az öregek kutyája kölykezni készül. A kulmináció mozzanatai most már gyorsan követik egymást: a Déry által demitizált *Philemon és Baucis* hivatlan vendége a zord külvilág követeként nem az olümposzi társaik által üldözött istenek, hanem sebesült fiatalember képében jelenik meg. S ugyancsak eltérően a görög regétől, a fogadtatás minden, csak nem vendégszerető:

„Itt nem maradhat, fiam — közli vele az öreg a feleségével tartott rövid tanácskozás eredményét. — Ha nem tudná, nekem három fiam veszett oda a háborúba. [...] Nekem elegendő volt ebből, hagyjanak minket békében! Menjen el, fiam, nem haragszom magára, de menjen el! Ebben a házban már csak két halott számára van hely!”

A szomszédba átkísért fiatalember távozását az öregember heves rosszullete követi. Felesége úgy dönt, hogy orvosért szalad: „Az öregasszonyt két golyó érte. Néhány lépésnyire az orvos kapujától esett össze, arccal az ég felé. Nem hunyta be a szemét. Nem érzett fájdalmat, s egy ideig majdnem boldog volt: nincs többé miről elszámolnia. Később, ahogy egyre több vért vesztett, újra félni kezdett, de már nem az emberektől.”

A félelem a haláltól meg a számonkéréstől a kezdeti idillt — a családi ház kerítésével kirekeszthetetlen külvilág szorításában összeroppant gyöngéd és gyöngé békességet — ellenpontozza. Utolsó erejével az öreg, aki embertársától megtagadta a menedéket, kutyakölykök születésénél bábáskodik. A szaporodó állat biológiai békéje csak nyomatékosítja az emberi harmónia hiányát. Az ellentétek nem békülnek meg. Egymáshoz rántja őket egy parancsoló erő, hogy összeegyeztethetlenségüket feltárja az önmaguk ellen fordult célok örvénylésében. S nem a novella talányossága, hanem a benne felmutatott ellentmondásos valóság teszi, hogy akár megfordíthatónk is struktúrája felfejtését, nem az öreg házaspár otthonából tágitva, hanem a véres összeütközések kinti világából a peremvárosi házikó felé szűkítve a perspektívát; az eredmény azonos marad.

A gyermekeiktől megfosztott öregek biológiailag távlattalan életközege a maga önös zártságát védi — hasztalan — a többiektől, a Másoktól, a cselekvőktől, akik minthogy cselekszenek, tehetnek jót is, de rosszat is. Mennyire viszonylagos és vitatható annak a sokat emlegetett tapasztalatnak az értéke, ha egy emberpár életének ez lehet (ez is lehet) a végső tanulsága! A gyermeki tapasztalatlanság viszont, amelyet világranyiló fogékonyságnak is neveznek, nem igazodik még jó és rossz erkölcsi értékítéletet jelző kategóriáihoz. Hasonulása a felnőt világ erkölcséhez — éppen mert ismert és elfogadott, de még nem alkalmazott normák képmutató látszatával sem válogat az ellesett magatartásformák között — döbbenetes nyerseséggel tájékoztat a nagykorú társadalomról. Sartre *Egy vezér gyermekkorában*, Golding *A legyek urában* feltárta a szépirodalom eszközeivel azokat az igazságokat, amelyekről a lélektan és a csoportszociológia egyre újabb

és újabb adatokat szolgáltat. *Cirkusz* című novellájában Déry a háború lélekromboló következményeit, a faszoid hatalmi struktúrát tizenéves falusi gyerekek játékában éri tetten. Függségi viszonyok, a gyermekcsapaton belül kialakult alá-és fölérendeltség, kegyetlenség, kiszolgáltatottság és lázadás — mindez itt játék csupán. De a teljes átélésű utánzás miniatürizált változata a közelmúlt véresen komoly politikai valóságának: ezek a gyerekek nem a munkát mímelik, nem is a szabadságot, hanem azt „játszzák“, hogy egyesek közülük hatalommal bírhatnak a többi fölött, hogy megalázzhatják, kínozzhatják egymást, hogy egy-két, hatalmában betegesen gyönyörködő kamasz vezér osztja ki a szerepeket, dönti el, ki mennyit ér, mire „használható“, milyen rangot élvez, vagy milyen jögtől fosztatik meg ebben a félelmetes cirkuszban. De vajon valóban ők döntenek? Vagy döntéseiket, e döntés természetét, minőségét, célját — a játék célját is — eleve készen kapták: ahol a felnőttek nem egyenlők, ahol a felnőttek nem szabadok, ott a gyermekek is csak azt játszhatják, hogy nincs egyenlőség, le a szabadsággal, éljen az ostor!

A novella ezen a ponton fordul egy másik lehetőség, a túlerővel dacoló lázadás feszülttségébe. S mielőtt eldőlné az engedelmesség megtagadásától zavarba ejtett hatalom és az inkább igazában, mint erejében bízó ember melétóság párharcra — hazaérkezik gyászba öltözött az ördögi játékot elindító ikerpár édesanyja: a nagymama, akinek halálós ágyához sietett a közeli tanyára, meghalt. A társai felett zsarnoki hatalmat gyakorló ikerpár ekkor emberiesül vissza gyermekké. Kiderül, hogy nemcsak szenvedtetni, szenvedni is tudnak.

A *Cirkusz* keletkezése: 1960. Tizenhárom évvel korábban, 1947-ben Déry Tibor már megírta a háború által a gyermekségüktől megfosztott gyermekek egy napját *A portugál királylányban*. Három árváról szól a történet: kicsoda alkalom a könnyfakasztó expozícióra! Az idilli megdicsőülésre a végkifejlésben, melynek során a kislány és a két fiú (a legnagyobb sincs tizenkét éves, a legkisebb legfeljebb nyolc) elvesztett otthona helyett új otthonra, elhurcolt szülei helyett új szülőkre, jószágos pótmamákra s -papákra talál! Déry, mint már annyiszor, felragad egy ősi motívumot, amely végigjárta már a mesék naiv tisztaságától a szívhasogató grand guignolig és a szemforgató melodrámaig az archetipusok elsatnyulásának teljes útját, csak azért, hogy szétszaggasson minden önmegnyugtató, lelkiismeretcsillító illúziót. Ezek a gyerekek éhesen, piszkosan, elszántan az életosztón hatalmas és egyáltalán nem válogatos tartalékait mozgósítva végigkoldulják és lopkodják a falvakat, liliomlábbakkal átgázoltak a mögöttük elterülő vértengeren, s most országutakat porát tapossák mezítláb, ott alusznak el, ahol rájuk eszedik. Nem ismerik a rendet, nem tisztelik a magántulajdont, nem kell őket felvilágosítani, hogy „a haramiák emberek“. Tudják, találkoztak velük. A kadról elismerik, hogy mutatósabb a modern fegyvereknél, de tapasztalatuk szerint a géppisztollyal „sokkal gyorsabban lehet dolgozni“, hogy milyen gyorsan, arról egészen pontos fogalmak vannak: „Azzal egy félóra alatt egy egész falut ki lehet nyírni.“ Történelmi tapasztalataik tárgyilagos felelevenítésére egyébként a vásári mutatványosok válogatott csodái és borzalmai szolgáltatnak alkalmat. Erről az előadásról a kikiáltó önérzetesen kijelenti, hogy „történelmi hűségben a valóságon is túltesz, ami által igaz művészet jön létre“. A különbség csupán annyi, hogy a valóságot, úgymint bombázást, kivégzést s egyéb látványosságokat a készséges történelem belépti díj nélkül mutatott nekik, a portugál királylány kalandjait szárazon és vízen viszont csak egy feketéző paraszttól csent öt dollár ellenében tekinthetik meg: „Tessék beszélni, hölgyeim és uraim, kivételesen készpénzt is elfogadunk, ami manapság ugyancsak az egyetlen alkalom a maga nemében. A szép portugál királylány számára egy-egy tojás is adományozható készpénz helyett.“

A valósághoz már hozzáidomultak ezek a gyerekek, elfogadják olyannak, amilyen, sőt kibírják a gyermekgondozási és nevelési tanácsadók előírásaitól alapvetően különböző körülményeiket. Jól működnek a külső behatásokra gyorsan kiteremt lelkii ellenmegek: a három kis csavargó sok mindentől fél, de semmin, ami valóság, nem csodálkozik, és nem hatódik meg. Saját sorsától sem. De könnyekig meghatja, az igaz művészet katarziséval hatja át őket a portugál királylány számos viszonyosságára, teljes személyiségbevetéssel izgulnak a jó és a rossz lovag élethálharcának szerencsés kimenetelért. Annnyira ragaszkodnak a nem-valósághoz, a fikcióhoz, hogy a vaskos realitás groteszk elemeit átlényegítik. A színpadi kellék helyett fogyasztott igazi kolbászt sem hajlandók a maga nyálcsordító valóságában tudomásul venni, a romantikus cselekményhez stílusban kétségkívül jobban illő déligyümölcselel helyettesítik.

„A beszéd a király és a lovag között nyilvánvalóan a királylányról folyt, aki búzaszínű ruhájában reszketve állt a trónus mellett. A két úr egy aranytárlól falatozott.

— Nicsak, kolbászt esznek! — mondta a gyerekek mögött egy csodálkozó hang. A király egy hosszú szál kolbászt lóbált vaskos ujjai között. A hazai étel láttára az egész terem egyszerre megkönnyebbülten felsóhajtott.

— Nem igaz — sügta Janika —, nem kolbászt esznek!

— Hát mit?

— Banánt.

A kislány hálásan pillantott a gyerekekre.

— Úgy van — erősítette meg —, banánt! Aranytányérról csak banánt meg madarakat szokás enni.

— Milyen madarakat?

— Sasmadarat meg turult meg ilyesfélét — mondta a kislány.“

Ha az élettapasztalatot a közvetlenül átélt valóság kialakította világképpel, bizonyos számú megszerzett gyakorlati ismerettel s ezek alkalmazásának képességével azonosítjuk, akkor ezek a háború nevelte gyermekek szívszorítóan tapasztaltak. Csakhogy a világkép tágabb fogalom a tapasztalatnál. S maga a valóság sem szorítható le érzéki benyomások, azonnal felismerhető és minősíthető viszonylatok, összefüggések funkciójára. Déry Tibor novellahősei közül a gyerekeknek nincs mit kezdeniük ártatlanságukkal, az öregeket pedig éppen tapasztalataik vezetik félre. Jellemzésüket — mely egyben a koré is — az a látószög adja meg, amelyből a valóságot szemlélik, az az archimedési pont, amelyen lábukat megvetik, hogy a köréjük telepedett valóságot kímездítsák az elviselhetetlenség állapotából, az a menedék, amelybe visszavonultak kívárni a valóság jobbra fordulását, vagy az a barlang, amelynek falára az átsuhanó jelenségek álombeli mását vetítik. Mert — s erre emlékeztet hallatlan szuggesztivitással Déry Tibor egész életműve — valóság az is, amit átélünk, de valóság, belső valóság az, amit elképzelünk, ami bennünk alakul, változik; a valóság utánunk jön, bekerít, meg is semmisíthet, de nyomába eredhetünk, megragadhatjuk, alakíthatunk rajta. A gyermek számára a vásári mutatóvány „nevelő hatása“ nem kisebb, nem is nagyobb, csak másféle, mint a tömeggyilkosság, a rablásé, az erőszaké; a falusi ház kamrájából kifogyott étel szivárványos tájak rejtekhelyein található, az országos vagy földrésznyi méreteiben végrehajtott emberüldözés „lejátszható“ cirkuszi felvonulásként is, csak méreteiben különbözvén — mint a babaszoba a felnőttlakástól — attól, amit a nagyok és a Nagyok művelnek a történelmi küzdőtér porondján.

Déry Tibor novellái — még a legrealisztikusabbak is, ha az író realizmusát öntörvényűségében, vagyis az öncél ellentétéként fogjuk fel — elárulják műfaji származásukat, visszautalnak a mesére. Akárcsak ott, itt is szélsőségesen kiélezett helyzet alakítja ki a hősök mozgásterét. Itt is, akárcsak ott, a valósággal minden ponton azonosítható részletek váltakoznak csodás elemekkel, a hős mentéjének legutolsó gombjától kezdve a tündérországba vezető lajtorja legfelső fokáig. Ne tévessen meg senkit, hogy tündérorság vagy Belzebub birodalma, a fényé vagy a sötétség az emberek gondolataiban található, egy elképzelt szobában vagy a szomszéd utca sarkán, sőt hogy ugyanott és ugyanakkor mind a kettő jelen lehet. A Déry-novelláknak az a csoportja, amelyet írójuk közvetlen társadalmi mondanivalóval ruházott fel (ilyen például a *Mákosztésza*), a legbanálisabb cselekvést, még a tésztagyűrást is a titokzatos folyamatoknak olyan áhítatos, feszültséggel terhes hangulatával veszi körül, mint a tündérmesékben a varázssítal elkészítését. Ott viszont, ahol a meseíró Déry engedni szabadon játékos képzeletét (a *Bethlemi állatokban* például, vagy a *Capricciók* közül *A szarvas ajándékában*), részletező aprólékosággal közli, hogy az istállóban a mestergerendát az állatok lehelete koptatta simára, illetve, hogy a látomást megelőzően a lírai elbeszélés hősnének látását már nemigen zavarják a szaruhártyagyulladás után visszamaradt nubeculák... Némi túlzással egyenesen azt állíthatnók, hogy Déry prózájának a realizmusa tündéri, a fantasztikum a valóságelvű. Szemlélet és stílus egységét pedig az az irónia biztosítja, amely ilyeneket mondhat a haldokló nagyemberrel: „Egyszer télen, néhány évvel ezelőtt séta közben megdöbáltak a gyerekek. [...] A hóban játszadoztak, visítottak. Itt fön, a hegyen. Én meg jöttem az úttest közepén, egyedül, fekete télikabátban, fekete kucsmával a fejemben, fekete nap-szemüveggel, eltelve nagyságom tudatától, lassú, méltóságteljes léptekkel. Egy ideig néztek, aztán elkezdtek dobálni. Lehetett tíz-tizenöt gyerek. Körülugráltak, dobáltak, a szemem, a szájam is tele lett hóval. Mintha valamilyen idegen állat volnék. Nem beszéltek össze, egyszerre kezdtek el bombázni. Mint egy állatot. Pedig nem bántottam őket.“ (*A vidám temetés*)

Hol itt az irónia? Hiszen itt fájdalom van! Ott van az irónia is, ugyanott, ahol a fájdalom. A felismert tehetetlenség — irónia, és a bevallott fájdalom is lehet irónia. Főként pedig akkor ironikus a szemlélet, amikor eltávolodást jelent tárgyunktól, s legfőképpen, ha ez a tárgy — a kívülről s felülről szemlélt — mi

magunk vagyunk, önnön dédelgetett személyünk. Az *irónia* itt az *önmagától el-
telt nagyságot pécez* ki, az *embert embertársaitól elidegenítő*t, vagyis *idegenként
veszi szemügyre az elidegenedet*t.

Nem véletlen természetesen, hogy ezt a mozzanatot — azt, hogy valaki rá-
döbben: „idegen lettem az emberek között” — gyermekek szemével ismerteti fel,
s gyermekek játékosan ellenséges támadásával bünteti. Hogy kinek, kiknek tar-
tozik számadással, nemcsak azért, amit alkotott, de azért is, amivé vált, arra
ez a pillanat döbentti rá az elbeszélés hősét. Talán éppen a *Képzelt riport egy
amerikai pop-fesztiválról* előhívó motívumának tekinthető ez a felismerés. Egy
felelőség felismeréséről van szó, minden nemzedék felelőségéről azért, hogy mi-
lyen világot testál az utána jövőkre, milyen magatartás-modelleket állít eléjük,
milyen követelményeket támaszt velük szemben, s mennyire tesz eleget saját nor-
máinak az egyénekből álló közösség, a közösséghez tartozó egyén. Annak a fel-
ismeréséről van szó, hogy a gyermekek, a fiatalok bennünk nem csupán azt lát-
ják, amit magunkról nekik mondunk, hanem azoknak az élethelyzeteknek a megterem-
tőit is, amelyek szavaink és tetteink összhangját vagy ellentmondását hivatottak fel-
tárni, s amelyeket nekik kell elfogadniuk vagy visszautasítaniuk, a maguk képe-
re alakítaniuk. Hogy aztán majd ők nézzenek szembe hasonló érzésekkel gyerme-
keik elismerő, kérdő, értetlen vagy csalódott tekintetével.

Paulovics László: A mitológia értelmezése

